

ՄԱՍԵՀՅԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄՈՎ

Մասեհյանի գործի առաջին զնահատողներից մեկը եղել է Հովհաննես Թումանյանը։ Նա ունեցել է Շեքսպիրի պաշտամունքը իր ամբողջ կյանքի ընթացքում, և այդ է պատճառը, որ Շեքսպիրի որևէ թարգմանություն կամ դերակատարություն իրենց դրական կամ բացասական կողմերով չեն վրիպել նրա ուշադրությունից։ Ամեն հնարավորության սահմանում նա զնահատել է դրանք ըստ իրենց արժանիքների և թերությունների։ Մասեհյանի առաջին թարգմանության («Համլետ»-ի) հրատարակության առիթը օգտագործելով նա նախ զնահատում է իր պաշտած հանճարը, ապա հետո խոսում է թարգմանության արժանիքների ու թերությունների մասին։ Նա իր հոգվածը՝ սկսում է այսպես.

«Շեքսպիրը դարձել է մի շափ աղգերի զարգացման աստիճանն որոշելու համար։ Երբ մի ժողովուրդ նրան չի թարգմանում, կնշանակի տգետ է, եթե չի հասկանում, կնշանակի տհաս է, եթե մի լեզու նրա վրա չի գալիս, կնշանակի տկար է»։ Բերելով այս խոսքերը, նա անմիջապես անցնում է Մասեհյանի՝ հիշատակած թարգմանության զնահատմանը՝ ասելով.

«Այս տեսակետից մենք կարող ենք ասել, թե հառաջադիմություն ենք արել, որ սակայն, ինձ թվում է մի թոհը, մի հանկարծակի թոհը»։ Մասեհյանի թարգմանությունը մի հանկարծակի թոհը համարելով, Թումանյանը միաժամանակ իբրև համեմատության և զնահատման եզր ու հենարան նշում է. ...Հանկարծ մեր բնմի վրա որոտաց Շեքսպիրի վիթխարի հանճարն Աղամյանի բերանով, և մեր առաջ դուրս եկան «Համլետ», «Օթելլո», «Արքա Լիր» և մյուսները մարդկային խորիմաստության և ֆանտազիայի ամենալսեմ ստեղծագործությունները, որոնց բարձրությանը չի հասնում նույնիսկ հանճարեղ քննադատի մտքի թափը»²։

Շեքսպիրի այսչափ մեծությունը թարգմանելու համար Թումանյանը մեր

լեզուն դեռևս այնքան զարգացած չէր համարում. ըստ նրա՝ «Ամեն հեղինակ առանձին լեզվով ու ոճով էր գրում, հորինելով մի ընդհանուր ժխոր, որ անկարող էր վսեմ ներդաշնակությամբ մի բարձր միտք, մի խոր զգացմունք հայտնելու, և հանկարծ աստվածային Շեքսպիրին խոսեցրին հայոց լեզվով, իրար հետևից թարգմանություններից թարգմանելով «Շալտկ», «Օթեյլո», «Մեքա կիր», «Համլետ» և այլն: Եվ, իհարկե, բոլոր գործերն իրենց վրա կրելով ժամանակի անկարողության կնիքը թարգման չդարձան Շեքսպիրի և մեր մեջ, չդիմացան հասարակ քննադատության դատաստանին և շմնացին ընթերցողի սեղանի վրա, ինչպես վայել էր Շեքսպիրի ձեռքի գործերին»:

Այս խոսքերը վերաբերում են 90-ական թվականների մեր գրական լեզվի զարգացման ընդհանուր վիճակին և շեքսպիրյան թարգմանություններին մինչև Մասեհյանի հանգես գալը: Պետք է հաստատել, որ այդպիսի գնահատականը հիմնովին ճիշտ էր երկու երևույթի վերաբերմամբ: Մասեհյանից առաջ կատարված թարգմանությունները այսօր միմիայն պատմական արժեք ունեն, որովհետև ոչ միայն կրկնակի չափով տառապում են այն ժամանակի մեր գրական լեզվի լեզվաոճական խոշոր թերություններով, այլև, իբրև հետևանք դրա և թարգմանիչների անկարողության, մեզ չեն փոխանցում Շեքսպիրի բարդ խոսքարվեստի և բանաստեղծական հրաշակալության անսահման թուլջանիքը: Շեքսպիր թարգմանելու համար անհրաժեշտ էր նոր ոճ ստեղծել, որ իր լեզվական միջոցների հարստությամբ, վեհ հանդիսավորությամբ, ճկուն ու արտահայտիչ խաղացքով հիմնովին զանազանվեր մինչև այդ գոյություն ունեցող հայ գրական լեզվի ոճական դրվածքից: Եվ Մասեհյանը ստեղծագործեց այդ ոճը՝ օգտագործելով մեր բազմադարյան լեզվի բոլոր ճյուղավորումները և նրանց հարստությունները համադրելով մի ընդհանրության մեջ: Դարերով, հասարակական միջավայրով, պատմակենցաղագրական բնույթով իրարից զատված ու հեռացած լեզվական տարրերը համադրվեցին մի ընդհանուր ոճաբանական կաղապարում, և ստեղծվեց Շեքսպիրին այբանի և նրան լիովին արտահայտող լեզու և ոճ՝ շնորհիվ Մասեհյանի մեծ տաղանդի: Ահա հենց այս լեզուն ու ոճը նկատի ունեին ժամանակակիցները, երբ Մասեհյանի դեռևս չհրատարակված թարգմանությունների մասին հիացքով էին խոսում ու պատմում: Այս առթիվ Թումանյանը վկայում է. «Պետք է ասել, որ այդ գրքին (խոսքը «Համլետ»-ի թարգմանության մասին է) նախընթաց մի ավետավոր լուր էր պատում Թիֆլիսի գրական շրջաններում, թե Շեքսպիրի մի տաղանդավոր թարգմանիչ է դուրս եկել, և անհամբեր սպասում էին գրքի լույս տեսնելուն: Լույս տեսավ գիրքը և հիրավի, մի շատ սրտալի ընդունելություն գտավ թե մամուլի և թե ընթերցողների կողմից. նրան համեմատեցին մեր ամենալավ թարգմանությունների հետ, իբրև օրինակ առաջարկեցին»³: Այս խոսքերը ոչ միայն վկայություն, այլև ժամանակակիցների և հենց իր Թումանյանի բարձր գնահատականն են Մասեհյանի գործի: Շարունակության մեջ Թումանյանը

նշում է, որ ինքը արդ գործի սրտաարոփ դիմավորողներից մեկն է եղել, որովհետև դա մի թարգմանչի աշխատանք էր, որ անգլերեն բնագրից մեզ տալու էր ամբողջ Շեքսպիրը հայերեն»:

Թումանյանը իր ընդարձակ գրախոսականում նշում է նաև թարգմանական մի շարք թերություններ. նախ նա մատնացույց է անում ընդարձակ առաջաբանի բացակայությունը և ապա շատ մեկնությունների թերի կողմերը և քնությունը: Այս թերությունները նշելուց հետո նա ուսանողներին թարգմանությունների հետ համեմատելով մատնանշում է բազմաթիվ փաստացի սխալներ և աղճատումներ, որոնք հետագայում ուղղվեցին Մասեհյանի կողմից «Համլետ»-ի կրկնակի թարգմանության մեջ:

Հետագայում Թումանյանը կրկին է անդրադարձել Մասեհյանին և նրա շեքսպիրյան թարգմանություններին:

900-ական թվականների մի սեագրության մեջ Թումանյանը գրում է. «Իմ լիասիրտ հարգանքը պ. Հովհ. Խան-Մասեհյանին, որ անգլիերենից հայերենի է վերածում Շեքսպիրը, հայկական աղքատ հողում պատվաստում է, Գյոթեի խոսքերով ասենք, էն հսկայական կաղնին, որի մոտ միանում ու որից բաժանվում են գրականության բոլոր ճյուղերը: Եվ առանձին հաճույքով պետք է ասեմ, իր գործերը կտորներ ունեն էնքան կտրվի ու թափով, որոնց հետ ուսանողան լավագույն թարգմանությունները դժվար թե համեմատվեն: Ինչ գեղեցիկ է ասած Լաերտի խրատը իր քրոջը՝ Օֆելիային, որ հաստատում է թե Համլետի սերը դատարկ բան է, անհաստատ հաճույք, արյան ավյուն, մի քնքուշ մանուշակ նորածին բնության, կանխահաս, բայց վաղանց»:

Այս խոսքերը ասված են Լաերտի խրատի հին թարգմանության մասին, իսկ եթե Թումանյանը կարդար Լաերտի խրատի վերաթարգմանությունը, այն ժամանակ ինչ հրճվանքով պետք է բացականչեր՝ «Շեքսպիրի գործին արժանի մի լեզու, անբռնազբոս ու հարուստ»:

Հոգվածի մեջ օրինակներ բերելով Մասեհյանի թարգմանությունից, Թումանյանը ավելացնում է. էս տեսակ մի ուժ է պ. Մասեհյանը: Ապա շարունակում է. Տեսնում եք «ինչ արժանավայել ճոխություն փոսում է հայոց լեզուն Դանիայի արքայազնի բերանում, ինչ ուժով կարողանում է տալ Շեքսպիր կոշված տիտանի երկար շունչն ու մոռունը»:

Թումանյանը մտադրություն է ունեցել հետագայում «Համլետ»-ի թարգմանությունը քննել նաև անգլերեն բնագրի համեմատությունում, սակայն, ինչպես երևում է, այդ ձեռնարկը մնացել է անկատար: Նա վերոհիշյալ հատորի մեջ տպված մի հոդվածում խոստանում է իր նախորդ դիտողություններին ավելացնել անգլերենի համեմատությունում հայտնաբերած սխալ բառերն ու նախադասությունները, մով, անհասկանալի մնացած կտորները, լեզվական անկանոնություններն ու սխալները:

2. Թումանյանի հոգվածից մի տարի առաջ՝ 1895 թվականին, «Արարատ» ամսագրում (№ 2) լույս է տեսնում Հովհ. Հովհաննիսյանի հոգվածը «Համլետ»-ի թարգմանության մասին: Հոգվածի սկզբում բանաստեղծը նշում է համաշխարհային դասական երկերի թարգմանության անհրաժեշտության և ապա խոսում է դրանց ազդեցության ու շատ կարևոր դերի մասին մեր գրականության զարգացման առնչությամբ, Հովհաննիսյանը «Համլետ»-ը համարում է աշխարհի ամենատարածված և ամենաժողովրդական երկը, որի հետ կարող կլինեն գուցե մրցել միայն Հոմերոսի քերթվածները: Ըստ բանաստեղծի «Համլետը» բացառիկ է նրանով, որ այնտեղ մարդկային հոգին պատկերացված է ամբողջապես յուր ազնիվ ու թույլ կողմերով: Համլետը նախ մարդ է, և ապա Դանեմարքի իշխան, որին շրջապատող հասարակությունը և կենսական ձախորդ հանգամանքները մի բացառիկ ողբերգական վիճակի մեջ են դրել: Բանաստեղծը «Համլետ»-ը ծանոթ է համարում հայ հասարակությանը՝ շնորհիվ Ադամյանի հանճարեղ խաղի:

Անցնելով 2. Մասեհյանի թարգմանության գնահատությանը, Հովհաննիսյանը այն համարում է հայերեն անդրանիկ բանաստեղծական թարգմանություն, որի վրա է հրավիրում ընթերցող հասարակության ուշադրությունը: «Համլետ»-ի թարգմանության թողած գեղեցիկ տպավորությունը այստեղ բացատրվում է առաջին հերթին նրանով, որ թարգմանիչը քաջ գիտե հայերենը և վստահությամբ օգտվում է իր այդ գիտությունից. սա մի առավելություն է, նշում է նա, որին կարող են նախանձել մեր շատ անուն հանած հեղինակներն ու թարգմանիչները: Ապա բանաստեղծը իբրև կարևոր առավելություն հիշատակում է թարգմանչի ճոխ լեզուն և այս վերջինի բանաստեղծականությունը: Թարգմանչի մյուս առավելությունները համարվում են բնագրի լեզվի իմացությունը և նրանց թարգմանված լինելու հանգամանքը. մի բան, որ առաջինն է մեզանում և միակը Շեքսպիրի թարգմանություններից: Թարգմանությունը զարմանալի նման է բնագրին և չափազանց ճիշտ է:

«Թարգմանիչը մինչև այն աստիճան աշխատել է ճշտությամբ հաղորդել Շեքսպիրի ամեն մի նախադասությունը, սրախոսություններն ու բառախաղերը, որ երբեմն հայ ընթերցողի համար արդեն անհասկանալի նախադասություններ ու դարձվածքներ է գործ դնում»: Հովհաննիսյանը բերում է այդպիսի մի քանի օրինակներ՝ համեմատելով բնագրի հետ.

... Ով կապրի կմեռնի

Ապրելով բնությունից դեպ հավերժություն:

Այս նախադասությունը Հովհաննիսյանը համարում է անհասկանալի, բայց դա ոչ թե անհասկանալի է, այլ թույլ է իբրև արտահայտություն: Հետագայում Մասեհյանը այն դարձրել է արտահայտության գլուխգործոց:

Ով որ ապրում է, պետք է և մեռնի,
Անցնելով կյանքից ի հավերժություն:

Շարունակության մեջ բանաստեղծը ճիշտ կերպով ընտրում է անորոշ ու
թույլ տեղեր և դրանց վերաբերյալ անում է իր դիտողությունները, որոնք բո-
լորեն էլ թարգմանիչը հետագայում հասցրել է կատարելության գագաթները.
բերենք մի օրինակ ևս.

Քեզ թանկ առաջարկիր,
Թե ոչ (քո խեղճ ոճի շունչը չկտրելով)
Այդպես թյուր երթալով, դու ինձ կառաջարկես
Մի հիմարի տեղ:

Իսկապես սխալ ու ճապաղ այս տողերը հետագայում ստացել են աղնիվ
ձև ու կերպարանք:

Դու քեզ ավելի թանկ ապացուցիր,
Թե ոչ—խեղճ բառի հոգին չհանենք այսքան կրկնելով,
Հիմարությունդ կապացուցես ինձ:

Ի վերջո Հովհաննիսյանը ցանկանում է այդպիսի թարգմանության մեջ
չտեսնել «սպրտնած», «աբլտր», «պոստեց հոնքը» և ասոցա նման ոչ գրական
բառեր ու դարձվածներ: Բանաստեղծը ճիշտ կերպով մերժում է նաև «համա-
կերպացնել» բայը, որի հետքը վերացված է⁴:

Բոլոր դիտողությունները Մասեհյանը գտել է ճիշտ և հետագայում հաշվի
է առել, բացի այն նկատողությունից, որ վերաբերում է ոչ գրական բառերին:
Այս դեպքում մեր կարծիքով Մասեհյանը ճիշտ է վարվել: Հետևելով Շեքսպի-
րին նա դրանք պատշաճ չափով կիրառել է ավելի մշակված արտահայտու-
թյունների մեջ, որտեղ այդպիսի բառերը արտահայտիչ ու բնական են հնչում:

Նույն 1895 թվականին Հ. Հովհաննիսյանը «Համլետ»-ի թարգմանության
առթիվ գրում է մի այլ հոդված. «Մի քանի խոսք մեր աշխարհաբարի տաղա-
չափության մասին», որ լույս է տեսնում նույն «Արարատ» ամսագրի երրորդ
համարում: Այդ հոդվածում Հովհաննիսյանը մանրամասն խոսում է հայ-
կական տաղաչափության մասին, ապա հոդվածի վերջում քննադատում է
Հ. Մասեհյանի ընտրած չափը «Համլետ»-ի թարգմանության համար: Ըստ
Մասեհյանի բացատրության այդ չափը տասնմեկ վանկանի սող է, որ համա-
պատասխանում է «Կռունկ ուստի՞ կուգաս» երգի, Աղայանի «Տորք անգեղ»-ի
նախերգանքի և Հովհաննիսյանի «Արտավազդ» բանաստեղծության չափերին:
Եվ որովհետև «Համլետ»-ի թարգմանությունը անհանգ է, Հովհաննիսյանը
վերապահության մեջ է ընդունում այդպիսի չափը անհանգ ոտանավորի համար,
մինչդեռ հիշյալ երեք բանաստեղծություններն էլ հանգավոր են: Հովհաննիս-

յանը «Կոռնիկ»-ի և «Արտավազդ»-ի շափերը համարում է 3—3—5, այսինքն յուրաքանչյուր տողը եռանդամ է, ամեն անդամը կազմված է 3—3 և վերջին անդամը 5 վանկից: Ըստ Հովհաննիսյանի եթե Մասեհյանը իր թարգմանություն մեջ այս տարազից շեղվում է, ապա դիմում է անկանոնության: Հովհաննիսյանը Մասեհյանին քննադատում է այն բանի համար, որ նա տողերի վանկաքանակը 11-ի սահմանում պահպանում է, սակայն անդամահատման մեջ թույլ է տալիս անկանոնություն, այսինքն՝ ընտրում է 3—3—5, 2—4—5, 5—1—5, 4—2—5, 1—5—5, Այսպիսի ազատությունը քննադատի կողմից համարվում է կամայականություն: Քննադատը բերում է Մասեհյանի բացատրությունը. «Մենք անխտիր գործածեցինք վեց և հինգ, նույնպես հինգ և վեց, և երբեմն իսկ հինգ և վեց և վեց վանկեր» և ավելացնում է, որ թե այստեղ արդեն մարդ հաշիվը կորցնում է, մանավանդ որ անդամների այսպիսի բազմազանությունը ավելանում է նաև այն, որ տեղ-տեղ տողերի վանկաքանակը 10 կամ 12 է դառնում: Հովհաննիսյանը կամայականություն համարելով այդ նշում է, որ դա իրապես ջնջում է ամենայն շափ: Եվ իբրև ապացույց, բերում է Մասեհյանի թարգմանությունից հետևյալ հինգ տողը, որ արդարև աններդաշնակ ու թույլ մի ոտանավոր է.

Այս գործը լավ անցավ:—Տեր իմ և տիկին,
Երկար վիճաբանել, թե արդյոք ի՞նչ է
Վեհափառությունը, թե ի՞նչ է պարտքը,
Ինչո՞ւ օրը օր է, գիշերը՝ գիշեր,
Եվ ժամանակը է՞ր ժամանակ:

Անշուշտ Մասեհյանը նկատի է առել բանաստեղծի արդարացի դիտողությունը, որ հետազայում այդ թույլ և աններդաշնակ տողերը դաշնակել է հետևյալ կանոնավոր և կշռությամբոր ձևով.

Ահա այս գործն էլ հաջող վերջացավ:
Իմ տեր վեհապետ, և Դուք, տիրուհի,
Տրամաբանել թե վեհափառը ի՞նչ պետք է լինի,
Թե ի՞նչ է պարտքը և ինչո՞ւ համար ցերեկը ցերեկ,
Գիշերը գիշեր և ժամանակը՝ ժամանակ է...

Հովհաննիսյանը դեմ չէ որոշ ազատության, մանավանդ բեմական երկերի համար, սակայն գտնում է, որ Մասեհյանի ոչ մի տողը մյուսին նման չէ, և դրա համար նա ոչ մի դրական պատճառաբանություն չի գտնում: Նույնիսկ հայկական տաղաչափությունը, որ սղման շնորհիվ այլևայլ տարազներ է ընդունում, այդքան կամայականություն չի կարող հանդուրժել: Մասեհյանի այն բացատրությունը, թե բազմազանության է դիմել խուսափելու ձանձրալի մի-

օրինակությունից, Հովհաննիսյանը նշում է, որ եթե թարգմանիչը հետևողական լիներ 3—3—5, 1—5—5 չափերի նկատմամբ, կարելի կլիներ խուսափել միօրինակությունից: Ենթադրելով իր հասուն շրջանում, ասում է հոգվածի հեղինակը, նախադասությունը հաճախ վերջացնում է ոչ թե տողի հետ, այլ տողի մեջ, իսկ այս հանգամանքը ոտանավորին զարմանալի կենդանություն է տալիս, մոտեցնում է խոսակցական լեզվին: զրեթե աննշմարելի է դարձնում նույնիսկ ոտանավորի հանգավոր լինելը, եթե հանգավոր է: Ոտանավորի այդ հատկությունը մի արժանավորություն է բնական տեսակետից, և մեզ թվում է, որ այս պայմանն էլ բավական կլիներ հայերեն տաղաչափության միօրինակությունը նվազեցնելու:

Ի վերջո Հովհաննիսյանը հարցադրման կարգով առաջարկում է երկու կամ երեք տող ընտրել (տասնմեկ վանկանի) անդամահատման հետևյալ տարազներով՝ 3—3—5, 2—5—5, կամ 3—3—5, 2—4—5 և այլն, և դրանցով բազմազանություն մտցնել չափածո խոսքի մեջ:

Հովհաննիսյանի և այլոց տաղաչափական այս նկատողությունների մասին ունենք Մասեհյանի հետևյալ շատ կարևոր դիտողությունը. Ավ. Իսահակյանին դրած մի նամակում նա ասում է. «Ձեր նկատողությունների մեջ գրած էիք, որ հանգերից ազատվելով ինձ հնարավոր է եղել նյութին տիրապետել: Գիտեք որ «Համլետ»-ը և առհասարակ Ենթադրելով բոլոր դրամաները գրված են երեք ձևով. 1) անհանգ ոտանավոր, բայց ոչ հանգով (blank verse), 2) հանգով և չափով, տեղ-տեղ միայն և 3) բոլորովին արձակ: Ենթադրելով երեք ձևն էլ գործածել է, նայելով տեղին և հարմարությունը: Ես էլ ճշտորեն հետևել եմ բնագրին, այնպես որ ոչինչ չեմ զոհել թարգմանելու ժամանակ: Միայն տողերի դասավորությունը նոր է և կարծեմ անհաջող չէ եղել» (1922 թ. 14 սեպտեմբերի, Ա. Իսահակյանի արխիվ, տե՛ս 7-րդ ծանոթ.):

Բայց արդարացի լինելու համար նշենք, որ Մասեհյանի այս պատասխանը վերաբերում է իր հետագա և կրկնակի թարգմանություններին, իսկ «Համլետ»-ի առաջին թարգմանության վերաբերյալ քննադատների դիտողությունները տեղին ու ճիշտ էին:

Այդ առաջին թարգմանությունների մասին Ավ. Իսահակյանը գրում է հետևյալը. «Առաջին անգամ սրանից մոտ 30 տարի առաջ լույս տեսան Թիֆլիզ նրա «Համլետ», «Արքա Լիր», «Ռոմեո Զուլիետա»-ն և ընդունվեցին հրճվաքով, սակայն այդ թարգմանությունները ուղղակի փորձեր էին, նրանից հետո է, որ Մասեհյանը կատարեց իր հաղթանակը: Նրա ներկա թարգմանությունները (խոսքը վերաբերում է քսանական թվականների սկզբի Մասեհյանի հրատարակություններին—Վ. Ա.) իմ կարծիքով անթերի են, կատարյալ, լավագույնը մենք չենք կարող ունենալ երկար ժամանակ, գուցե և ընդմիշտ, որովհետև դյուրին բան չէ գոտեմարտի բռնվել անգլո-սաքսոն հանճարի հետ»:

Ուրեմն այն հիացմունքը, որ արտահայտում էին 90-ական թվականների ըննադատները, վերաբերում էր Մասեհյանի այդ «փորձերին», հետագա նրա թարգմանությունները իսկապես շատ են կատարվել:

Իսահակյանը խոսելով Մասեհյանի անձի ու նրա կատարած մեծ գործի մասին՝ գրում է հետևյալ հիացական տողերը. «Հ. Մասեհյանը եղակի տեղ է գրավում հայ իրականության մեջ: Նրա բարձր դիրքը և հայրենասիրությունը, հեղաբարոյությունը հավակնություն չունեն իր կյանքի մեջ: Տիրապետելով կատարելապես անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, արաբերեն, պարսկերեն, հայերեն լեզուներին՝ լեզու ասած դժվարին բանը նրա ձեռքում խաղալիք է դարձել:

Նրա այս լեզվական աննման ընդունակությանն ենք պարտական, որ նա կարողացել է հաղթահարել Շեքսպիրին, որի լեզուն աշխարհի մեջ բոլոր հեղինակներից, քացի Աստվածաշնչից⁵, ամենաշատ բառ պարունակողն է:

Ավելի քան 30 տարի, գրեթե իր գիտակից կյանքի ողջ շրջանում, Մասեհյանը իր բազմադարձ պաշտոններին կից, անընդհատ զբաղվել է Շեքսպիրի ուսումնասիրությամբ, մի զարմանալի տոկոսություն, որ փառավոր կերպով վկայում է նրա հաստատուն նկարագիրը, մտավոր կյանքի սերը: Իր գրադարանը լեցուն է Շեքսպիրի շուրջ եղած գրականությամբ, լուսաբանությամբ և զանազան լեզուների թարգմանություններով, մի հարուստ գրականություն, որ նա համբերանքով ու բարեխղճությամբ ուսումնասիրել է, շարունակ ձեռք բերելով նոր հետազոտություններ Շեքսպիրի մասին:

Դժբախտաբար ես չգիտեմ անգլերեն, որ կարողանայի թարգմանությունը բաղդատել բնագրի հետ, ավելի ճիշտ կարծիք հայտնելու համար, սակայն տարիների մեջ ես համեմատել եմ նրանք գերմանական կլասիկ դարձած թարգմանությանց հետ... և հիացել եմ հայ թարգմանության կատարելության վրա:

Պրոֆ. Նիկ. Մառը, որ գիտականորեն գիտեր հայերենը, կարդալով Մասեհյանի թարգմանությունները անվերապա՞ գարմանք է հայտնել, թե Մասեհյանի շնորհիվ աշխարհաբար մանուկ հայերենը ինչ ճոխության ու ճկունության է հասել, որ անպակաս կերպով կարողացել է մի գծի վրա հավասար կանգնել Շեքսպիրի լեզվին՝ մի փոքրիկ, տրորված ազգի լեզու մի մեծ քաղաքակրթված ազգի լեզվի ընկեր:

Ի՞նչ կա սրանից ավելի պատվավոր մեզ համար⁷:

Լեոն «Հորիզոնում»⁸ Շեքսպիրը հայերի մոտ հռչակածում խոսում է Շեքսպիրից կատարված թարգմանությունների թերությունների մասին և ապա անցնում է Մասեհյանին: Նա գրում է. «Բրանից քիչ ժամանակ անցած հայոց գրականության ասպարեզում տեղի ունեցավ մի զարմանալի երեույթ: Շեքսպիրի հարազատ թարգմանություններով հրապարակ էր գալիս ոչ թե մինչև այդ անուն ստացած մի գեղարվեստագետ կամ լեզվագետ, այլ մի մարդ, որ բոլոր

րովին անհայտ էր: ...Այդ մարդը Հովհ. Մասեհյանն էր... Բայց դուրս եկավ, որ իշխանավոր լինելուց ավել Շեքսպիր էր սիրում և Շեքսպիրի թարգմանություններով հայտնի պիտի դառնար իր ազգի մեջ: Նա ցույց տվեց հոյակապ շեքսպիրագիտություն: «Համլետ»-ի թարգմանությունը շատ լավ ընդունելություն գտավ:

Նա ոչ միայն լավ անգլիագետ է, այլև լայն զարգացած և բանաստեղծական շնորհքով օժտված գրող: Նա Շեքսպիրը թարգմանել է կուռ, ջղուտ մի լեզվով, որ համարձակություն ուներ նրբորեն արտահայտել արվեստի հանճարեղ վեհությունը բովանդակող ստեղծագործությունները: Իրար հոսկից հրատարակվեցին «Ինչպես կուզեք»-ը, «Ռոմեո և Ջուլիետ», «Վենետիկի վաճառականը», «Արքա Լիրը», որոնց մեջ անխոնջ և գեղեցիկ կերպով պատրաստված թարգմանիչը հանդես էր բերում իր ընդունակությունները: Հայ գրականությունն այժմ կարող է պարծենալ, որ ունի հայերեն Շեքսպիր¹⁰:

Այս տողերը գրված են Մասեհյանի Շեքսպիրյան առաջին թարգմանությունների մասին, որոնք, ինչպես հայտնի է, տառապում էին թերություններով:

«Արև»⁹ օրաթերթում 1923 թ. ընդարձակ հոդված է տպել Արշակ Չոպանյանը «Թարգմանական գրականությունը մեր մեջ» վերնագրով: Հոդվածագիրը սկզբում խոսում է թարգմանական գործի դժվարության մասին՝ նշելով, որ բավական չէ երկու լեզուներ իմանալ որևէ գործ թարգմանելու համար, անհրաժեշտ է, որ թարգմանիչը բանաստեղծ լինի, կամ այնպիսի մեկը, որ խորապես ըմբռնում է գրական երկը: Բնագիրը հասկանալը հեղինակի ոգին զգալ չի նշանակում: Ուղիղ որևէ լեզվով գրելու և գրողի պես գրելու միջև մեծ անջրպետ կա: Այն բոլոր թարգմանությունները, որ լեզվագետ բանասերների կողմից է կատարվել, մեծ մասամբ անկենդան են ու սառը, իմաստի խեղություններով, գույնի եղծումներով: Թարգմանիչը պետք է ունենա նաև քննադատի զգացում, վերլուծող միտք, որպեսզի ուրիշ երկրի, ուրիշ դարի, ուրիշ ցեղի, ուրիշ խառնվածքի հեղինակների հոգեբանությունն ու ճաշակը ըմբռնել կարողանա:

Արշակ Չոպանյանը իր հոդվածում հետևյալն է հայտնում: Շեքսպիրի բաղմամբիվ ֆրանսերեն թարգմանություններից ոչ մեկը ֆրանսացած Շեքսպիր չէ, բացի «Համլետից», որ թարգմանել է Մարսել Շվոբը և «Արքա Լիրից», որի թարգմանությունը նույնպես բանաստեղծ է մասնակցել, Բալրոնի, Գյոթեի ֆրանսերեն թարգմանությունները ողորմելի են: Ֆրանսերեն հաջող թարգմանությունների մեջ առաջին տեղը բռնում են Միլտոնի «Դրախտ կորուսյալը», որ հոյակապ արձակով թարգմանել է Շատոբրիանը, Էդգար Պոյի «Արտակարգ պատմությունների» բողբոջյան սքանչելի թարգմանությունները, աստվածաշնչյան թարգմանությունները, Հոմերոսի և այլ երկերի մի շարք տրիշ թարգ-

մանուկները և անտանիկները խոսելով նաև հայերենի լավագույն թարգմանությունների մասին, հորվածագիրը անցնում է Մասեհյանի մեծ գործին, հայտնելով հետևյալը, որ բերում ենք արևելահայերենով Այն ճիզը, որին նվիրված է Մասեհյանը, դժվարագույններից ու մեծագույններից մեկն է: 1894 թվականի թարգմանության մասին «Մաղիկ» ամսագրի մեջ գնահատանքի խոսք եմ ասել: Այդ առաջին փորձը թերությունից զերծ չէր, բայց բոլոր արևելահայ թարգմանություններից բարձր էր: Այստեղ գտնում ենք մաքուր ու վայելուչ հայերեն, խնամված տաղաչափություն, բնագրի ուղադիր ուսումնասիրություն, բայց կային տկարություններ, ոտանավորների մեջ թռիչքի, քնարերգության պակաս, արձակունակ բառերի, տափակ տողերի հաճախություն, բնագրի ուժից ցած, միջակ կամ սխալ փոխադրություններ, որոնք նրա իմաստն ու տարողությունը եղծում են:

Նորը բոլորովին վերափոխված է, լեզուն ազնիվ հայերեն է, մերթ պարզ ու բնական, ավելի ճկուն ու ճոխ, այլազան ու կորովի, տաղաչափությունը ավելի նվագավոր ու սահուն և չափը 5—5 կամ 5—5—5, որ լավ է ընտրված, ավելի լայն է ու ճապուկ, և իր կշռությամբ ավելի բեմական է: Շեքսպիրը մարդկային գրականության հսկաններից մեկն է. նրա ոճի ամբողջ հրաշալւանք գեղեցկությունը օտար լեզվի մեջ համարժեք զորությամբ փոխադրելու համար, անհրաժեշտ է բանաստեղծ ու մեծ բանաստեղծ լինել: Մասեհյանի թարգմանությունների մեջ հայ ընթերցողը կգտնի հանճարեղ քերթողի հարազատ մտածումը և կզգա նրա հզոր շունչը:

Վերջին տարիներս բեղմնավոր գրական գործերով հրապարակ իջավ մեծ բեմի մեծ ողբերգու Վահրամ Փափազյանը: Նրա հրապարակած արժեքավոր գրքերը ոչ միայն հուշագրություններ են, այլև արվեստի, հատկապես թատերական արվեստի վերաբերյալ գիտական խոր ու ապրված ճշմարիտ բնութագրություններ, սահմանումներ ու մեկնություններ են, որոնք բազմազան ձևերով հայոց լեզվի շքնաղ ու նորաստեղծ մի ոճով նա մատուցում է ընթերցողին:

Խոսելով այն մասին, թե ինչ է արել հայ ժողովուրդը Շեքսպիրի ճանաչման ուղիներում, Փափազյանը իր գնահատման առաջին խոսքը ասում է Մասեհյանի վերաբերյալ: Նա «Իմ Օթելլոն» գրքի մեջ գրում է. «Գուցե տեղին լիներ թրվել թարգմանիչների անունները, ինչպես և նրանց (այսինքն թարգմանությունների) հրատարակչության վայրերը, բայց դա հեռու կտաներ ինձ, իսկ ինչ վերաբերում է այդ թարգմանությունների որակին, կարող եմ հաստատել, որ գոնե չորսը (խոսքը «Օթելլոյի» թարգմանությունների մասին է) միջակից շատ վեր, առաջնակարգ գործեր են, իսկ մեկը՝ գերազանց, որ Հովհաննես Խան Մասեհյանին է:

Ես որ առիթ եմ ունեցել զանազան լեզուներով՝ ֆրանսերեն, իտալերեն, ռուսերեն և այլն, թարգման լինել իմ հոգու հեղինակին ավելի քան կես դար,

վերջին տարիներին միայն ամփոփվեցի Մասեհյանի թարգմանության մեջ, որը գտնում եմ գերիվեր, քան բոլոր նախորդները՝ ոչ միայն այդ գործի լեզվական ու ռեալական անբավ հարստության, այլև այն մանրակրկիտ հարազատ ու հավատարիմ արժեքների համար, որով թարգմանիչը մոտենում է հեղինակին։ Իզուր չէ՝ ասված, որ թարգմանիչը գրեթե հեղինակն է, յուրատեսակ մի այտեր էգո (երկրորդ ես—Վ. Ա.), որը չի հաջողվել իմ ծանոթ լեզուներով ոչ մի հեղինակի, եթե չհաշվենք գերմանացի թարգմանիչներին, որոնք իրենց անգլո-սաքսոն ծագման հանգամանքով գրեթե արյունակից են անգլիացիներին»¹⁰։

Այսպիսի խոսքը լուկ հայտարարությունն չէ, այլ մի մեծ արվեստագետի համոզումն է, որ արդյունք է մի շարք լեզուներով ոչ միայն խաղացած, այլև կարողացած, ուսումնասիրած նաև բազմաթիվ անգամ ուրիշներից լսած Օթելլո-ներին։ Մի համոզում, որ բացի հայ շեքսպիրագետներից կազմել են նաև օտար-ները։ Իսկ այս ամենի ընդհանուր հողի վրա Փափազյանի խոսքը հնչում է իբրև ճշմարտություն, որովհետև երեկ աշխարհի ոչ մի ողբերգու գերասան Շեքսպիրին ծանոթ չէ այնքան լեզուներով և Շեքսպիրի լեզուն ու ոճը չի ճանաչել տարբեր լեզուների բազմազանության մեջ, որչափ մեր մեծ դերասանը։

1922—24 թվականներին Վիեննայի «Արեգ» ամսագիրը Մասեհյանի շեքսպիրյան վիեննական հրատարակությունների առիթով մի շարք հոդվածներ է տպել։ Այնտեղ տրվում են բնութագրական կարգի մի շարք բանաձևումներ, որոնք զուրկ չեն հետաքրքրությունից։ 1922 թ. հուլիսի համարում ամսագրի խմբագիր Ս. Հակոբյանը գրում է. «Նրանք, որոնք չեն կարող բնագրի լեզվով Շեքսպիրի գեղեցկագույն երկերը կարդալ, պ. Մասեհյանի թարգմանության միջոցով ստանում են գեղարվեստական նուրբ բավականություն և զարմանալի կենդանի տպավորություն»։ Անդրադառնալով «Օթելլոյի» թարգմանությանը՝ խմբագիրը նշում է, որ այս թարգմանությունը կատարված է նույնպիսի խրնամքով, սիրով ու պաշտամունքով, ինչպես կատարված է «Համլետ»-ի թարգմանությունը։ Թարգմանիչը գրեթե ամեն մեկ էջի վրա գրել է իր զգացմունքի և իր խոհականության մասը, որ գրական երկին տալիս է զգայունություն և կենդանություն։ Այս թարգմանություններով հայ ընթերցողը Շեքսպիրին ընդունում է այնպես, որպես ներկայացնում է պ. Մասեհյանը։ Մեր գրականության համար պ. Մասեհյանը կատարում է անդնահատելի գործ, որ արժե ամենայն շնորհակալության և խրախուսանքի (տե՛ս նաև «Արեգ», 1922 թ. սեպտեմբեր)։

1924 թ. «Հանդես ամսօրյայում» լույս է տեսել Հ. Սաղաթելյանի ընդարձակ մատենախոսականը Մասեհյանի Շեքսպիրյան-վիեննական հրատարակությունների մասին «Շեքսպիրի հայերեն թարգմանության առթիվ» վերնագրով։ Սաղաթելյանը համոռոտակի բնութագրելով հայ նոր թարգմանական գրականությունը, գալիս է այն եզրակացության, որ այդ գրականությունը շատ

է աղքատ և եղածներն էլ մեծ մասամբ անհաջող են: Գալով Մասեհյանին՝ նա նշում է, որ ընայած Մասեհյանը միշտ գտնվել է օտար շրջապատում, եղել է օտար պետության պաշտոնյա, սակայն հոգով ու սրտով կապված է եղել հայության ու նրա մշակութի հետ: Մատենախոսը այն միտքն է հայտնում, որ Շեքսպիրի թարգմանությունը պահանջում է շատ տվյալներ, բանաստեղծական տաղանդ, հիմնավոր հմտություն անգլիական լեզվի ու մտավոր բարձր զարգացում: Շեքսպիրը միայն մեծ դրամատուրգ չէ, այլև մեծ բանաստեղծ է՝ մարդկության ու հոգեբանության վերաբերյալ հիմնական խնդիրները թափանցող ու վերլուծող փիլիսոփա՝ ներդաշնակ միացյալ հատկություններ, որ դարձնում են նրան եզակի հանրամարդկային գրականության մեջ: Հ. Սաղաթեկյանը նշում է միաժամանակ, որ Շեքսպիրի թարգմանությունները լրիվ չի կարող լինել, եթե վերարտադրության մեջ խախտվի այդ ներդաշնակությունը:

Այս ընդհանուր տեսությունից հետո մատենախոսը նշում է, որ մեր ազգի մեջ հանդես է եկել մեկը, որ կարողացել է ձեռնարկել այդպիսի մի պատասխանատու գործի: Այդ մեկը Մասեհյանն է, որ մինչև թարգմանության անցնելը ուսումնասիրել է Շեքսպիրագիտությունը, Շեքսպիրի երկերի ծագումն ու պատմությունը: Շնորհիվ Մասեհյանի՝ Շեքսպիրի՝ հայ ընթերցողը, գրականագետը ամենակատարյալ լապտերով, որին միայն հասել է եվրոպական միտքը, տեսնում է Շեքսպիրի խորությունը՝ գեղարվեստական, հոգեբանական և դադափառական բարդ վեհությունները ըմբռնելու համար:

Հ. Սաղաթեկյանը գրում է, որ Մասեհյանը սկզբից հանդես եկավ Բայրոնից կատարած գեղեցիկ թարգմանություններով, որոնք արդեն հավասարվում էին Մաղաթյանի լերմոնտովյան թարգմանությանը: Առանձին գրքով Մասեհյանը հրատարակեց Բայրոնի «Մանֆրեդ»-ի գեղեցիկ թարգմանությունը, բայց նա կոչված էր Շեքսպիրի համար: Մասեհյանի թարգմանչական ստեղծագործությունը մի փայլուն երևույթ է մոայլ մթնոլորտի մեջ: Շեքսպիրի ամբողջ երկերի թարգմանությունը հսկայական մուտք է մեր գրականության մեջ և լավագույն հիմնաքարը թարգմանչական գալիք շինության: Շեքսպիրի թարգմանությունը բարդ է, և տվյալներ է պահանջում թարգմանչից: Շեքսպիրը ոչ միայն հանճարեղ դրամատուրգ է, միաժամանակ մեծ բանաստեղծ է: Առանց բանաստեղծական տաղանդի նրա թարգմանությունը ըստ նյութի արժանիքի անհնար է: Ճիշտ թարգմանությունը կարող է վերարտադրել Շեքսպիրի երկի դրամատիկական արժանիքները, բայց նրանց բանաստեղծական կեղևը անխուսափելի կերպով պիտի տուժի:

Մատենախոս Սաղաթեկյանը Մասեհյանի՝ «Համլետի» թարգմանությունը համեմատելով Կրոնեբերգի ռուսական թարգմանության հետ՝ նշում է, որ հայերեն թարգմանությունը ճշտության տեսակետից անսպաթա է: Ռուս թարգմանիչը ճշտությունը երբեմն զոհում է արտաքին գեղեցկության: Բերելով «Լի-

նել թե չլինել» հատվածը հայերեն և ռուսերեն լեզուներով, մատենախոսը նըշում է, որ թարգմանիչները իրար չեն դիջում գեղարվեստական արժանիքների տեսակետից, սակայն ռուս թարգմանչի ոճը իր գեղեցկությամբ հանդիմադրել է, իսկ Շեքսպիրի հիմնական հատկությունը ռեալիզմը և պարզությունն է. Մասեհյանի ոճը համապատասխան է այս վերջինին:

Համեմատելով հիշյալ հատվածի թարգմանությունները, մատենախոսը գտնում է, որ ռուս թարգմանիչը բառեր է բաց թողել, ավելացրել է նոր բառեր, որոնցից գերծ է հայերենը: Որոշ հատվածներ ռուսերենում ոչ թե թարգմանված են, այլ բերված են իրենց բովանդակությամբ, իսկ Մասեհյանը նրբորեն հետևում է բնագրին: Հոգվածի վերջում մատենախոսը Մասեհյանի թարգմանությունները համեմատում է նաև հայերեն այլ թարգմանությունների հետ և գտնում է, որ Մասեհյանը Շեքսպիրի երկերի իմաստն ու հոգին թարգմանում է, Շեքսպիրի ոճով, որ նոր երևույթ է մեր թարգմանության մեջ:

Մասեհյանի մահկանացու մասունքները Խարբինից Թեհրան տեղափոխելու և շուքով ամփոփելու առթիվ Թեհրանի «Վերածնունդ» (1932 թ. մարտի 28) թերթում առանձին հոդվածով հանդես է գալիս հանգուցյալի մոտիկ ընկերը՝ հայտնի թարգմանիչ Հովսեփ Միրզոյանը: Նա խոսում է Մասեհյանի բարձր մարդկային հատկանիշների մասին: Առանձնապես նշում է նրա ազնվության, խոհմունության, լրջության, գերազանց պարտաճանաչության, նրա բանաստեղծական մեծ հոգու և այլասիրության մասին:

Այդ թերթի նույն համարում մի հոդված է գրել նաև Զորա Սազինյանը, որը, ինչպես երևում է հոդվածից, նույնպես Մասեհյանին մոտիկ կանգնած մի մարդ է:

Դիվանագետ Մասեհյանի բեղմնավոր գործունեության մասին խոսելուց հետո նա առանձնապես գնահատում է Մասեհյանի թարգմանչական արվեստը: Նա գտնում է, որ Մասեհյանի թարգմանությունները լուրջ ուսումնասիրության և գրաքննական նյութ կարող են դառնալ: Մասեհյանը, — գրում է հոդվածագիրը, — մինչև իսկ խորհրդարանի սրահներում զբաղված էր իր թարգմանությունները հղկելով ու մշակելով: Նա կազմել էր իր ստեղծած բառերի ցանկը, որոնք օգտագործում էր անհրաժեշտության դեպքում: Հաճախ սիրով հիշում էր այն փաստը, որ Մայքրի գերմաներեն հանրագիտարանում Շեքսպիրի թարգմանությունների առթիվ շեշտված է, տր բոլոր լեզուներով թարգմանությունների մեջ իր հաջողությամբ ու հարազատությամբ առաջին տեղը բռնում են գերմաներենն ու հայերենը:

Մասեհյանի մասին առանձին հոդված է գրել նրա մտերիմ ընկեր Լ. Զավրըյանը¹¹, Համառոտ թվարկելով Մասեհյանի կենսագրության որոշ տվյալներ՝ հոդվածագիրը անցնում է նրա անձի բնութագրությանը: Նա ասում է, որ Մասեհյանը կարեկից և զգայուն սրտի տեր մարդ էր, առանձնապես օգնում էր

ուսանողությանը: Նա թոշակավոր ուսանողներ էր պահում: Հայ գրականությանը ծառայելը նա համարում էր իր ջերմ ցանկությունը: Արևմուտքի գրական գլուխգործոցներին ծանոթանալուց հետո հասավ Շեքսպիրին և հանգեց այն մտքին, որ հայոց գրականությունը կատարելության հասնելու համար պետք ունի Շեքսպիրի թարգմանությանը, որի համար նա սկսեց պատրաստվել: Շեքսպիրի ազդեցությունը, ասում է հոգվածագիրը, արևմտյան գրականության վրա ամենից զորեղն է: Նրա երկերի բովանդակության խորությունը, ոճի փայլն ու շքեղությունը գրավում ու հմայում են ընթերցողին: Եվ պատանին, և հասուն մարդը, և ծերունին միշտ կգտնեն նրա մեջ իրենց ապրումների արձագանքը: Նա ամենքին տալիս է այնքան, որքան կարող է առնել: Ամեն անգամ ընթերցողը կգտնի նոր մտքեր, իր տրամադրությանը ներդաշնակ նոր արձագանքներ:

Շեքսպիրի ոճի մեջ կա անթերի ու անաղարտ խառնուրդ դրամատիկ ու քնարական տարրերի, որոնք շին կարող ենթարկվել վերլուծության: Ոճի ու ոտանավորի կատարելությունը, պատկերների հազվադեպ հատկությունները և հրաժշտականությունը նրա երկերին աննման գեղեցկություն են բերում:

Եթե Շեքսպիրի ոճի ահագին արժանիքների վրա ավելացնենք և նույնքան ահագին թերությունները, որոնք բխում են նրա գրվածքները ողողող բառերի և ոճական պատկերների առատությունից, բոլորովին պարզ կլինի, թե Շեքսպիրի ոտանավորը թարգմանության մեջ (եթե լավ չթարգմանվի) կկորցնի իր գեղագույն հմայքը և միայն հնարավորություն կտա հասկանալու նրա ոտանավորի ընդհանուր տպավորությունը:

Շեքսպիրը գրում էր այնպես հեշտ, այնպես հանգիստ և ազատ կերպով կոտակում էր մանր ու անարժեք բաները լուրջ ու կարևոր բաների վրա, որ միայն նրա հանճարը կարող էր պատվով դուրս գալ բառերի ու պատկերների բավիղից: Եթե սրան ավելացնենք և բառամթերքի առատությունը Շեքսպիրի բերանում և այն ճարտարությունը, որով նա գործ է ածում բառերը տեղին ու ժամանակին, բոլորովին պարզ կլինի, թե ինչ մեծ աշխատանք է պահանջվում թարգմանչից, լեզվի ու բնագրի ինչ խոր հմտություն պետք է ունենա նա:

Խոսելով Շեքսպիրի թարգմանությունների մասին, հոգվածագիրը նշում է. թե դեռևս գոյություն չունի և ոչ մի թարգմանություն աշխարհիս և ոչ մի լեզվով, որ անթերի լինի: Նույնիսկ Վ. Հյուգոն քսան տարի Անգլիայում սարագիր մնալով չհամարձակվեց Շեքսպիրը չափածո թարգմանել: Այդ հսկայի թարգմանիչը ըստ Վ. Հյուգոյի միայն կարող է նրա մասին գաղափար տալ ճշգրիտ թարգմանությամբ՝ պահելով նրա մտքերն ու պատկերները:

Այսքանից հետո հոգվածագիրը համառոտ ներկայացնում է Շեքսպիրյան թարգմանությունների պատմությունը մինչև Մասեհյանը, ապա անցնում է Մասեհյանի թարգմանությանը:

Մասեհյանը, ասում է հոգվածագիրը, խորապես ուսումնասիրեց Շեքսպիրը, որից հետո տվեց շորս թարգմանություն, որ ջերմ ընդունելության արժանացավ: Թարգմանությունները կատարված էին բնագրից բավական հարադատ. չափածո էին, թեպետ անպաճույճ, բայց պահպանված էին շափը և վանկերի քանակը (10—12):

Հայ հասարակությունը գոհ մնաց թարգմանություններից,—գրում է հոգվածագիրը,—իսկ ինքը՝ Մասեհյանը գոհ չէր: Խորանալով Շեքսպիրի ուսումնասիրության մեջ՝ Մասեհյանը նկատեց, որ թարգմանելիս ինքը շատ է ավելացնում տողերի քանակը: Դա բացատրվում է նրանով, որ անգլերեն բառերը, մասնավանդ բայերը շատ կարճ են հայերենի համապատասխան բառերից: Այս վիճակից դուրս գալու համար Մասեհյանը տողերի վանկաքանակը ընդունեց հիմնականում 15, բայց գործածեց 10 վանկանի տողեր: Այսպիսով նրան հաջողվեց թարգմանությունը կատարել համարյա տող առ տող բնագրին հարադատ: Նա հետո բարեփոխություն կատարեց թարգմանական արվեստի մեջ:

Սկզբում Մասեհյանը հետևում էր Վիկտոր Հյուգոյի ավանդին, որ սրբապղծություն էր համարում Շեքսպիրի բնագրի միջ խոսք ավելացնելը կամ կրճատելը: Մանոթանալով Շլեգելի թարգմանությանը, նա գտավ, որ Հյուգոյի ավանդը տառացի պահպանել անհնար է: Զի կարելի այդ սկզբունքին զոհ բերել թարգմանելի երկի իմաստն ու գաղափարը: Նա Շլեգելի թարգմանությանը ծանոթանալով նորից վերամշակեց իր կատարած թարգմանությունները: Նրա նոր թարգմանությունները պատասխանում են ամեն պահանջի բացի մեկից: Դրանք մոտ են բնագրին, ճիշտ են ոչ միայն բառերի, այլև բովանդակության կողմից: Մասեհյանը ուսումնասիրել էր Շեքսպիրը բոլոր մանրամասներով: Բոլոր բառերը հաշվվել ու բացատրվել են, խճճված տեղերը լուսաբանված են մեկնաբանություններով: Ամեն հատորի սկզբում նա տալիս է գրվածքի պատմությունը, պարզաբանում է վիճելի տեղերն ու թաքուն ակնարկները: Նրա գործը այնքան կատարյալ է, որ լույս տեսած հատորները բավական եղան, որպեսզի թարգմանիչն ընտրվի Լոնդոնի Շեքսպիրյան ճեմարանի անդամ, մի պատիվ, որ տրվում էր հանրաճանաչ շեքսպիրագետներին:

Այսքանից հետո հոգվածագիրը խոսում է Մասեհյանի թարգմանության թերությունների մասին: Նա ասում է՝ թարգմանության առաջին պայմանը բնագրին հարադատ մնալն է, որ սակայն չափածոյի դկպքում շատ դժվար է: Բնագրին հարադատ մնալուց հետո թարգմանի առջև խնդիր է դրվում բնագրի հնչականությունը արտահայտելու: Այստեղ հոգվածագիրը ձեռապաշտական մոտեցում է հանդես բերում, երբ ասում է, թե մի լեզվի հնչյունները տարբերվում են մյուս լեզվի հնչյուններից. օրինակ մեր ծ, ձ, ց և այլ հնչյունները չլեզան այլ լեզուներում: Հաճախ միևնույն հնչյունը տարբեր լեզուներում տարբեր է հնչվում. չկարողանալով տալ օտար խոսքի հնչյունը՝ թարգմանիչը ձգտում

է տալ գեթ այդ խոսքի բոլոր արտաքին առանձնահատկությունները: Մեզ թրվում է հողվածագրի այս պահանջը ավելորդ է և կապ չունի թարգմանության հետ: Ժիշտ է Բրյուսովը պահանջում էր վերարտադրել բնագրի չափը, տողի կազմը, հանգերի բնույթը և այլն, բայց սրանք կապ չունեն հնչյունների հետ: Այս արտաքին հնչյունական նմանություններից ելնելով հողվածագիրը զբտնում է, որ նույնիսկ Մասեհյանի թարգմանություններից չպետք է սպասել բանաստեղծական արժանիքներ:

Հանրաճանաչ ճշմարտություն է, որ Մասեհյանի թարգմանությունները հենց աչքի են ընկնում բանաստեղծական բարձր արժանիքներով: Հողվածագիրը իր այդ սխալ տեսակետը առաջ տանելով, ասում է, թե իբր լիովին բավական է, որ հնար է տրվում ընթերցողին թեթև ու հաճելի ձևով հաճախ հանդու ու սլատեկերավոր տեսարաններով մանրամասնորեն ծանոթանալ Շեքսպիրի երկերի բովանդակությանը: Մասեհյանի թարգմանած «Համլետ», «Օթելլո», «Արքա Լիր» և այլ երկեր կարդացող հայ ընթերցողի համար այս տողերը ոչ միայն սխալ են, այլև տարօրինակ: «Համլետ»-ի առնական, շեփորող բանաստեղծական հայերենը իր մրցակիցը չունի, և հենց այդ բարձր բանաստեղծական հայերենի համար էր, որ Մասեհյանը մինչև իսկ օտարների կողմից դասվում է Շեքսպիր թարգմանող մի երկու մեծերի կողքին:

Հողվածագիրը զիջումով գտնում է, որ Մասեհյանը զուրկ էր «բանաստեղծական «երակից» և ավելացնում է, թե Շեքսպիրը դժվար թարգմանելի հեղինակ է, դրա համար Մասեհյանի շեքսպիրյան թարգմանությունները ավելի թույլ են քան այլ հեղինակների թարգմանությունները (Բայրոն, Խայամ): Այս տողերը մի քանի անգամ կասկած են հարուցում հողվածագրի հայերենագիտության մասին: Մասեհյանի բոլոր թարգմանություններին մենք ծանոթ ենք. դրանք լավ թարգմանություններ են, բայց շեքսպիրյան թարգմանությունների կողքին («Համլետ», «Օթելլո», «Արքա Լիր», «Վենետիկի վաճառական») թոթովանքներ են:

Վերջում հողվածագիրը Մասեհյանի մատուցած ծառայությունը հայ գրականությանը անգնահատելի է համարում և ասում է, թե Շեքսպիրի եվրոպական թարգմանությունները նրա թարգմանություններից լավը չեն:

Մասեհյանի կյանքին ու գործին առանձին գրքույկ է նվիրել իրանահայ գրող Գ. Դարձին¹²: Դարձին խոսելով Մասեհյանի իբրև մարդ անհատի մասին, նկատում է, որ նա իր մեջ կենտրոնացրել էր քաղաքական, գրական և հանրային գործչի բոլոր դրական բարձր հատկությունները: Նա ձգտեց իր ժողովրդի արժեքները բարձրացնել, դառնալ նրա համար պիտանի ու օգտակար մարդ: Նա նպատակ դրեց իր հարազատ ժողովրդին վերադարձնել բարձր տոկոսով այն, ինչ ստացել էր նրանից: Կենսագրական բավականաչափ տեղեկություններ հաղորդելուց հետո, Դարձին ասում է, որ ազնվությունը եղավ իր հո-

գու ղարզը, իր սկզբունքներն էին բարին, գեղեցիկը և ճշմարիտը: Նա Շատո-բրիանի պես կարող էր ասել. «Նա ազնվություն սերմանեցի, ուր որ եղա» և իր մասին խոսողները ազնվական բառով են որակում Մասեհյանին: Օտար-ները նրան կոչում էին զր նոբել արմենիեր (ազնվական հայը): Ազնիվ էր զգա-ցումներով, իր մտածումներով, իր խոսակցության ու վարվելակերպի մեջ: Բարեկիրթ էր և բնավորությամբ հեզ: Կիզիքի, շարաշահության, բամբասան-քի հանդեպ նա անհաղորդ մնաց: Նա մտավորական էր բառիս լայն իմաստով և ամենից շատ սիրում էր գրական շրջանները: Նրա գրական բարեկամներն էին Իսահակյան, Ահարոնյան, Հ. Առաքելյան, Աղբալյան, Շանթ, Զավրյան, Զուպանյան, Բուսթու, Բորդո, Բարթու, Սեյնոբոսին: Բոլոր շեքսպիրագետներն ու արվեստագետները ճանաչում էին նրան ու հարգում, նա մի զգայուն սիրտ էր, բարի մի արևելցի, բայց արտաքինով նման էր չափված, ձևված մի ան-գլիացու: Իր նշանաբանն էր. «Ցանկացիր և կկարողանաս»: Զանձրությւն կամ ուրիշ մի բան անկարող էին նրան կտրել աշխատանքից: Գեղեցիկը նրա թու-լությունն էր, մի գեղուհի, մի պոեմ, մի նկար, մի արձան, երաժշտական մի գեղեցիկ կտոր, ճարտարապետական մի շենք նրա համար հավասար արժեք ունեին: Բայց չէր սիրում փարթամություն ու շքեղություն: Ամեն բանի նայում էր գեղագետի աչքով: Օտարները նրան սիրում էին իր արտակարգ իմացակա-նության, անկեղծության, ազնվության շնորհիվ: Նրա անձից հմայք էր ճառա-գայթում:

Մասեհյանի թարգմանչական գործի և լեզվական արվեստի վերաբերու-թյամբ մեր ժամանակներում հետաքրքրությունը նոր վերելք է ապրում: Նրա մասին գրվել ու գրվում են ուսումնասիրություններ ու հոդվածներ, որոնք բազմաբնույթ են և ընդգրկում են հարցերի ավելի լայն շրջանակ: Այդ մասին մի այլ առիթով:

Մ Ա Ն Ո Ք Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

1. «Հասկետ», ողբերգություն Շեքսպիրի, անգլերենից թարգմանեց Հովհ. Խան Մասեհյան: Հրատարակ. Թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերության. 1894, Թիֆլիզ (տե՛ս 2. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 4, էջ 25):
2. Թումանյանից կատարված բոլոր թարգմանքները բերված են նրա «Երկերի ժողովածուի» 4-րդ հատորից, էջ 25—43:
3. 2. Թումանյան, Երկերի ժողովածու, հ. 6, էջ 124:
4. «Արարատ», 1895 № 2:
5. Շեքսպիրի բառապաշարը հաշվվում է մինչև 24 հազար բառ, իսկ «Աստվածաշունչը» ունի՝ Հին կտակարանը՝ 5642, նորը՝ 4800:
6. Ավետիք Իսահակյանը մասամբ գերազնահատում է Մասեհյանին, երբ խոսում է նրա՝ իբրև շեքսպիրագետի մասին: Նա շարունակում է. «Այս ամենը նկատի ունենալով, վստահ կարող ենք ասել, որ Մասեհյանը ոչ միայն հայերիս մեջ միակ և առաջին

Ենթադիրագետն է, այլ համաշխարհային մասշտաբով առաջնակարգ տեղ է զբաղում, ինչպես այս ապացուցվեց Ենթադիրի 300-ամյա հոբելյանական հանդեսին, երբ նա հրավիրվեցավ լոնդոն: Մասնհայանից առաջ հմուտ շեքսպիրագետ էր մեղանում մեր ազգային մեծ դերասան Պետրոս Աղամյանը, իսկ համաշխարհային գրականության պատմության մեջ շեքսպիրագետ հսկաներ են եղել և կան, Մասնհայանին դրվատնելով՝ իսահակյանը բարձր գնահատանքի խոսք է ասում նաև Ենթադիրի մասին, որը բերում ենք այստեղ. Դոն-Քիշոտ, Դոն-ժուան, Համլետ, Ֆաուստ համամարդկային հավերժական կատեգորիաներ են, հավերժական տիպարներ: Մի վեպ գրելիս կաղապար տիպար վերցրու հանճարի գործը: Դրամա գրելիս՝ Համլետ նկատի ունեցիր, վեպ գրելիս Դոն Քիշոտ, արձան կերտելիս՝ Մովսես, նկարելիս՝ Ջիոտոնդա, շենք շինելիս՝ Պարթենոն: Ենթադիրը դեռ մեկ դար առաջ թարգմանվել է հայերեն, իսկ ավելի ուշ՝ զարիս 20-ական թվականներին բարձրարվեստ թարգմանություններով հանդես եկավ Հովհ. Մասնհայանը, որը հայացրեց Ենթադիրին, հարազատորեն՝ տալով մեզ մարդկային սրտի ու հոգու երազանքի ու տառապանքի այդ հանճարեղ կախարհին: Ենթադիրի ազդեցությունը անկշիռ է եղել գրականությունների վրա և այն գրականությունը, որ կարողացել է յուրացնել Ենթադիրը՝ ընկել է իսկական ստույգ ուղիի վրա՝ թափանցել մարդկային հոգու խճճված անտառի մեջ, լուսարանելու համար կրքերի զգացումների ծագումն ու ձևը, խորությունն ու էությունը: Չէ՞ որ ողջ տիեզերքը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մեր հոգին, կամ մեր հոգու սիմբոլը, Գեոթեն առանց Ենթադիրի կմնար մի սին հոնտոր, բառախաղով զբաղվող, կեղծ ու տգեղ Գեոթեն ինքը խոստովանել է, որ կողոպտել է Ենթադիրին: Այսպիսով, Ենթադիրը իր բարերար ազդեցությունը պիտի անպատճառ ունենար մեր եթե ոչ ներկա, բայց գալիք գրականության վրա: Մենք պիտի դեռ հասունանանք, բարձրանանք Ենթադիրին հասկանալու, յուրացնելու, կողոպտելու, որ տանք մեր ուժերին համաձայն Ենթադիրները:

7. Արես Խաճակյան, Վարպետը հանճարեղ դրամատուրգի և նրա տաղանդավոր հայ թարգմանչի մասին, «Արեւիկյան Երեսան», 1964, № 87:
8. «Հորիզոն» օրաթերթ, Թիֆլիս, 1916, № 101, 102, 109, 114:
9. «Արև», Ալեքսանդրիա, 1923 թ. հոկտեմբեր 31 և նոյեմբեր 1—3:
10. Վահրամ Փափազյան, Իմ Օթելլոն, Երևան, 1964:
11. «Հայրենիք» ամսագիր, Բոստոն, 1933, № 3, էջ 85—93:
12. Գ. Դաբլի, Հովհաննես Մասնհայան, Թեհրան, 1963: